

* * *

חֵלוֹם**חיי עולם** – ראה ערך נוטה למות;
ערך סכון עצמי

א. הגדרת המושג

חלום הוא חזיון לילה, מראה, מחזה, או חזון שאדם רואה לפעמים בשנתו. יש הסבורים, שכל אלו הם מושגים נרדפים¹, ויש החולקים על כך, ומבדילים בין חלום לנבואה².

חיי שעה – ראה ערך נוטה למות;
ערך סכון; ערך שבת**חיים** – ראה ערך נוטה למות; ערך תורת המוסר

יש מי שכתב³, שהמושג 'חלום' נובע מלשון חלימות ובריאות, כמו 'ותחלימני והחייני'⁴.

חמץ ומצה – ראה ערך פסח**בעל חלומות** הוא אדם שמרבה**חנוכה** – ראה ערך מועדים

החלום. [3] רבנו בחיי בראשית מ ט. [4] ישעיה לח טז.

[1] רמב"ם, מו"נ ב מא ומה; רמב"ם, יסודי התורה ז ב-ג. [2] ראה להלן חלק ה, במהות

ברם, למרות אלפי שנות מאמץ והתעניינות במהות החלומות ובפשרם, הצליח המדע להתקדם אך מעט מאד בהבנת הנושא.

מקור החלום ומהותו — העידן המודרני של מחקר החלום נחשב מאז פרסום ספרו של זיגמונד פרויד 'פשר החלומות' בשנת 1900¹⁸. פרויד טען והאמין כי כל פרטי החלום, ואפילו המגוחכים ביותר הם בעלי משמעות. לפי דעתו, עולים בחלום רגשות שונים, שהודחקו מהתודעה בגלל איסורים חברתיים שונים, וכן יש בהם תכנים של סיפוק משאלות חבויות וסמויות. בטבע האדם יש מאבקים קוטביים בין התבונה לבין הדחף. בשעות העירנות מתגברות הנטיות ההגיוניות, אך בחלום יוצאות לפועל החוויות האינסטינקטיביות, אשר נחוצות לסיפוק צרכיו של האדם. יש להדגיש, כי גישתו של פרויד היתה מבוססת על הנחות והשערות, יותר מאשר על נתונים מדעיים, ודעותיו עוררו התנגדות רבה כבר בימיו, ועוד יותר בימינו, לאור הידע החדש על מבנה

לחלום⁵, או כינוי למלאך הממונה על החלומות⁶, אשר נקרא גם 'איש החלום'⁷. יש מי שכתב, שהמלאך הזה הוא גבריאל⁸.

באופן מושאל משמש החלום ככינוי לכמה מצבים: כדבר שאין לו אחיזה וקיום, והוא חולף ומתנדף בקלות⁹; כביטוי לרצון חזק שדבר יקרה, אף שאיננו במציאות¹⁰; או כדבר רחוק וחסר שחר¹¹.

הסבר החלום ומשמעותו הוא פתרון החלום¹²; או שברו של החלום¹³, היינו שהחלום דומה לכלי סגור המכסה על מה שבתוכו, נשבר הכלי, כלומר נפתר החלום, נתגלה תוכנו¹⁴; או פשרו של החלום, שהוא לשון ארמי לפתרון¹⁵, ויש שפרשוהו בהיפוך אותיות — 'פשר' = 'פרש'¹⁶.

ב. רקע מדעי

כללי — המחקר על מהות החלום ומשמעותו הוא עתיק יומין. בני אדם מאז ומעולם היו נפעמים ומוקסמים מעניין החלומות, ועשו ניסיונות רבים להסביר את מהות החלום, את תפקידו ואת פשרו¹⁷.

[13] שופטים ז טו. [14] דעת מקרא שם. [15] אונקלוס בראשית מ ה, ועוד. [16] דעת מקרא, קהלת פ"ח אות צ. לשון 'פשר חלום' שלא בהקשר לחלום נמצא בקהלת ח א, ומצוי פעמים רבות בספר דניאל. [17] על ההיבטים ההיסטוריים הנוגעים לגישות העמים הקדמונים לחלומות ולפתרונם — ראה G.E. Von Grunebaum and R. Callois (eds): *The Dream and Human Societies*, Berkeley, 1966; R.G.A. Lieshout: *Greeks and Dreams*, Utrecht, Hes Pub., 1980; S.S.M. Oberhelman, *Bull Hist Med* 61:47, 1987; אנציקלופדיה עברית, כרך יז, ע' חלום, עמ' 456-7. [18] S.

[5] בראשית לו יט. [6] אבות דרבי נתן יז ו; ברכות י ב. וראה רש"י סנהדרין ל א ד"ה בעל; רש"י אסתר ד א; חסדי דוד תוספתא מע"ש פ"ב. וראה ערך רש"י יבמות כד ב ד"ה גירי חלומות. [7] תוספתא מע"ש פ"ב. [8] ס' מרגליות הים, סנהדרין ל א, על פי הזוהר ויצא דקמ"ט, וישב דקפ"ג. אמנם בשו"ת משיבת נפש ח"א סי' לה, פירש בעל החלום היינו שד, וי"ל. [9] 'כחלום יעוף' (איוב כ ח). [10] 'כאשר יחלם הרעב והנה אוכל' (ישעיה כט ח). [11] 'חלום באספמיא' (גיטין ל ב). [12] בראשית מ ה, ועוד. וראה א"ע בראשית מ יב, שלא מצאנו מילת פתרון כי אם עם החלום. וראה עוד רמב"ן בראשית מ ה.

בני אדם חולמים בכל שלבי השינה, אך זוכרים 80% מהחלומות כשמעירים אותם בשלב ריצוד העינים המהיר, ורק 7% כשמעירים אותם משלבי השינה האחרים. גם אנשים אשר מדווחים שאין הם חולמים כלל, או מעט מאד, אין זה אלא שאין הם זוכרים את חלומותיהם, כי כשמעירים אותם, הם מדווחים על חלומות. החלומות מורכבים בעיקר ממראות וחזיונות, אך גם עיוורים מלידה חולמים, אלא שחלומותיהם מכילים מרכיבים שמיעתיים וגופניים, ללא מרכיבים חזותיים. משך החלום מבחינת הזמן הוא קרוב למשך האמיתי של המאורעות הנחלמים, בניגוד לדעה שסברה שמאורעות ארוכים נחלמים בהרף עין. ניתן לגרום לחלום ספציפי על ידי גירוי חיצוני בזמן השינה, כגון אם שופכים מים על הישן, ומעירים אותו מהחלום, הוא מדווח על תוכן חלום שבו ירד גשם וכיו"ב²⁴.

טרם הוברר מבחינה מדעית מדוע נחוצים החלומות בכלל, ומהו תפקידם עבורנו. לפי התיאוריה שפיתח פרויד, תפקיד החלום הוא בהוצאת תכנים מהתת-מודע והעברתם אל המודע, ובעיקר היה סבור שמדובר בתכנים מיניים. פסיכואנליטיקנים אחרים, כמו אדלר ויונג, שיערו שהחלום נחוץ להעברת תכנים אחרים, כגון נטיות תוקפנות, או שאיפות אישיות שונות. יש הסבורים, שהתפקיד העיקרי של החלום הוא דווקא להשכיח

השינה¹⁹, שלא היה ידוע לפרויד.

במחצית הראשונה של המאה ה-20 התבססו מרבית מחקרי החלום על נתונים והנחות מתחום הפסיכולוגי-פסיכיאטרי, וניתנה לו בעיקר משמעות פסיכולוגית, וכך היוו החלומות בסיס לתיאוריה הפסיכואנליטית. עד היום יש פסיכיאטרים ופסיכולוגים שונים, המאמינים שלחלום יש פתרון משמעותי לחולם, ויש תיאוריות פסיכיאטריות שונות המבססות אבחונים וטיפולים על תכנים של חלומות.

רק בשנת 1953 תוארו לראשונה שלבי השינה השונים, אשר היוו את הבסיס הפיסיולוגי למבנה השינה¹⁹. בשנה זו אובחן השלב של ריצוד עינים מהיר²⁰ כשלב החלומות²¹. הקשר בין ריבוי החלומות לבין שלב ריצוד העינים המהיר תואר רק בשנת 1957²². מאידך, תוארו אנשים חסרי שלב זה, וחסרי חלום מודע בשינתם, ללא כל פגיעה תפקודית²³. מאז שנות ה-50 עבר, איפוא, מחקר החלום לתחום הפיסיולוגי, והעוסקים בו הם בעיקר פיסיולוגים, ומומחים אחרים המתמחים בהפרעות שינה. אכן, אין עדיין הוכחות מדעיות מבוססות אם החלומות הם תוצאה פסיכולוגית, תוצאה פיסיולוגית, או שילוב של שניהם, ועל כן אין עוד ידע מדעי מבוסס על מהות החלום, דרכי יצירתו ותפקידו.

and N. Kleitman, *J Exp Psychol* 53:339, 1957. P. Lavie, et al, *Neurology* [23] 34:277, 1984. [24] פרטים אלו לקוחים מהמאמר I. Oswald, In: P.J. Vinken and G.W. Bruyn (eds): *Handbook of Clinical*

Freud: *Die Traumdeutung* [19] ראה ע' שנה, ברקע המדעי. [20] Rapid Eye Movement = REM. E. Aserinski and [21] N. Kleitman, *Science* 118:273, 1953. וראה בע' שנה, ברקע המדעי. [22] W.C. Dement

ג. החלומים במקרא ובחז"ל

החלומות במקרא – מצינו במקרא מספר תיאורים של חלומות: חלמו של אבימלך²⁸; חלומותיו של יעקב²⁹; חלום לבן הארמי³⁰; חלומותיו של יוסף³¹; חלומותיהם של שר המשקים, ושל שר האופים³²; חלומותיו של פרעה³³; חלום של שני המדיינים בעניין גדעון³⁴; חלום של שלמה³⁵; חלומותיו של נבוכדנצר³⁶; חלום של דניאל³⁷. במדרש מבואר, שאחשוורוש חלם שהמן נטל סייף להורגו, ונבהל והקיץ משנתו³⁸.

כל החלומות שבמקרא נאמרו בהם גם פתרונותיהם, חוץ מחלמו הראשון של יעקב על הסולם המוצב ארצה וראשו מגיע השמימה³⁹.

כל שנותיו של דוד לא ראה חלום טוב, וכל שנותיו של אחיתופל לא ראה חלום רע⁴⁰.

החלומות בתלמוד – מצינו בתלמוד תיאורים של חולמי חלומות, בחלקם

חלק מהחומר הנלמד, ובכך לגרום ליניקוי ראש' ולשחרור אנרגיה מוחית לקליטת חומר נוסף ושונה²⁵. יש הסבורים, שתפקיד החלום הוא להעביר זיכרון שנאגר באופן זמני באזורים מוחיים תת-קליפתיים²⁶, לאזורים מוחיים קליפתיים, בו הזיכרון נאגר לטווח ארוך. ויש המציעים שילוב של שתי התיאוריות, היינו העברת הזיכרון מאזורים תת-קליפתיים אל אזורים קליפתיים, ובמקביל מתבצעת מחיקת הזיכרון לטווח בינוני, שנאגר באופן זמני באותם אזורים תת-קליפתיים, ובכך מתאפשרת אגירה מחודשת של זכרונות וחוויות נלמדות²⁷.

יש הסבורים, שצורת האגירה של זיכרון במוחנו נעשית באמצעות משלים, אלא שבהקיץ אנו מודעים מיד לפתרונם, בעוד שבשינה מהווה החלום את הביטוי לצורה הגולמית של הזיכרון. הדבר דומה לראיה ולשמיעה, אשר נכנסים לחלקי המוח ונאגרים בשיטות של אימפולסים חשמליים, ורק מוחנו הער מתרגם אותם מיד לצורות ולצלילים.

חלום נוסף שלא התקיים, ולפיכך לא נכתב. [32] ויחלמו חלום שניהם (בראשית מ ה). [33] וייקץ פרעה והנה חלום (בראשית מא ז). [34] והנה איש מספר לרעהו חלום (שופטים ז יג). [35] נראה ה' אל שלמה בחלום הלילה (מל"א ג ה). וראה בשמונה פרקים לרמב"ם, פ"ז, שהוכיח מכאן ששלמה היה נביא. [36] חלם נבכדנצר חלמות (דניאל ב א). וראה תנחומא, מקץ ב. [37] דניאל חלם חזה (דניאל ז א). [38] אסתר רבה, רפ"י. [39] ראה תו"ש, בראשית פכ"ח אות ע, בשם לקח טוב. [40] ברכות נה ב. וראה במשך חכמה, ריש פר'

F. [25] *Neurology*, Vol. 3, pp. 87-89, 1969
Crick and G. Mitchison, *Nature* 304:111,
1983; J.J. Hopfield, et al, *Nature* 304:158,
1983. [26] בעיקר מדובר על ה-hippocampus,
שהוא נחשב למקור החלומות. [27] C.P.
Maurizi, *Med Hypotheses* 23:433, 1987
[28] ויבא אלקים וגו' חלום הלילה (בראשית כ
ג). [29] ויחלם והנה סלם מצב ארצה (בראשית
כח יב); ואשא עיני וארא בחלום (בראשית לא י).
[30] בראשית לא כד. [31] ויחלם יוסף חלום
(בראשית לו ה); ויחלם עוד חלום אחר (בראשית
לו ט). וראה בחזקוני עה"פ כאן, שהיה ליוסף

לאדם טוב מראים לו חלום רע, כדי שידאג ולא יחטא, ושיכפר לו עצבונו, ולאדם רע מראים לו חלום טוב, כדי לשמחו שיאכל עולמו⁶⁸.

אם ראית חלומות וחזיונים רעים, קפוזן לשלושה דברים ואתה ניצול: לתפילה, לצדקה, לתשובה⁶⁹.

כל הלן שבעה ימים בלא חלום, נקרא רע⁷⁰.

חלום טוב הוא אחד משלושה דברים, שצריכים לבקש עליהם רחמים שיבואו, לפי שהם בידו של הקב"ה⁷¹.

לעולם יצפה אדם שחלום טוב יתקיים עד כ"ב שנה⁷².

אם בא לישון מתוך שמחה, מראים לו חלום טוב⁷³.

כל הצנוע בבית הכסא, חלומותיו מיושבים עליו⁷⁴.

חלום הוא אחד משה דברים היפים

לגלות מציאות, ובחלקם לגלות הלכה:

רבן גמליאל⁴¹, אביי ורבא⁴², בן דמא, בר קפרא⁴³, רב פפא, רב הונא בריה דרב יהושע, רב ששת⁴⁴, רב יוסף⁴⁵, רב יהודה⁴⁶, רב נחמן⁴⁷, כידור⁴⁸, רבי חנינא⁴⁹, רב פפא⁵⁰, השכנים של רבי אלעזר מהגרוניא⁵², רבן יוחנן בן זכאי⁵³, רבי ינאי⁵⁴, שני התלמידים של רבא⁵⁵, רבי אלעזר בן רבי שמעון⁵⁶, רבי זירא⁵⁷, רב הונא בר אויא⁵⁸, רב כהנא⁵⁹, רב אשי⁶⁰, רבי נתן ורבי מאיר⁶¹, רבי יוחנן⁶², רב ספרא⁶³, רבי אלעזר⁶⁴.

ד. התייחסות לחלומות ולפתרונם בחז"ל

משמעות החלום והיחס אליו – חלום רע עדיף מחלום טוב, לפי שהוא מביא את האדם לידי תשובה⁶⁵.

חלום רע די לו מה שאדם מתעצב עליו שיתבטל, וחלום טוב די לו מה שאדם שמח בו שיתבטל⁶⁶.

חלום רע קשה יותר ממלקות, לפי שהחולם דואג ממנו⁶⁷.

ב; ירושלמי מגילה א יא. [63] חולין קלג א. [64] בכורות ה א. [65] ברכות נה א, וברש"י שם ד"ה עדיף. [66] ברכות נה א. [67] ברכות נה א, וברש"י שם ד"ה מנגדא. [68] ברכות נה ב, לפי גירסת רש"י שם. וראה בגמ' שם, שהכוונה שאדם טוב לא זוכר את חלומותיו הטובים. [69] ירושלמי סנהדרין י ב; קהלת רבה, ה ד. [70] ברכות נה ב. [71] ברכות נה א, ובפירש"י שם ד"ה צריכים. [72] ברכות נה ב. [73] שבת ל ב, ובפירש"י שם ד"ה לחלום. [74] ברכות סב א.

מקץ. וכן הוא בזהר מקץ ד"ר ע"א. [41] ברכות כא א, כח א; יומא כב ב. [42] ברכות נו א. [43] ברכות נו ב. [44] ברכות נו א. [45] שבת נו ב. [46] שבת קנב ב. [47] יומא כב ב. [48] יומא פג ב. [49] יומא פז ב. [50] תענית ט ב. [51] תענית כא ב. [52] תענית כד ב. [53] חגיגה יד ב; ב"ב י א. [54] יבמות צג ב. [55] סוטה לא א. [56] ב"מ פד ב. [57] ב"מ פה ב. [58] ב"ב קמג א. [59] סנהדרין פב א. [60] סנהדרין קב ב. [61] הוריות יג ב. [62] מנחות פד

במקום שקוראים לו שונרא, נעשית לו שירה נאה, שינרא נעשית לו שינוי רע; הרואה ענבים בחלום, לבנות בין בזמן בין שלא בזמן יפות, שחורות בזמן יפות, שלא בזמן רעות; הרואה סוס לבן בחלום, בין בנחת בין ברדוף יפה לו, אדום בנחת יפה לו ברדוף קשה⁹¹; הרואה את ישמעאל בן אברהם בחלומו, תפילתו נשמעת; הרואה גמל בחלום, מיתה נקנסה לו מן השמים והצילוהו ממנה; הרואה פינחס בחלום, פלא נעשה לו; הרואה פיל בחלום, פלאות נעשה לו; הרואה פילים בחלום, פלאי פלאות נעשה לו; הרואה הונא בחלום, נס נעשה לו; הרואה חניניא, חניניא, יוחנן בחלום, ניסי ניסים נעשה לו; הרואה את המילה 'הספד' בכתב בחלומו, חסו עליו מן השמים ופדאוהו; העונה היא שמייה רבא מבורך בחלום, מובטח לו שהוא בן עולם הבא; הקורא קריאת שמע בחלום, ראוי שתשרה עליו שכינה, אלא שאין דורו זכאי לכך; המניח תפילין בחלום, יצפה לגדולה; המתפלל בחלום, וניעור משנתו קודם שסיים תפילתו, סימן יפה לו; הבא על אמו בחלום, יצפה לבינה; הבא על נערה המאורסה בחלום, יצפה לתורה; הבא על אחותו בחלום, יצפה לחכמה; הבא על אשת איש בחלום, כשלא הרהר בא מבערב, מובטח לו שהוא בן עולם הבא; הרואה חיטים בחלום, ראה שלום; הרואה שעורים בחלום, סרו עוונותיו; הרואה גפן טעונה בחלום, אין אשתו מפלת נפלים; הרואה תאנה בחלום, תורתו משתמרת בקרב; הרואה רימונים

לחולה⁷⁵.

אדם ישן כאן, ורואה חלום באספמיא, במובן של ראייה רחוקה ובלתי מוכרת⁷⁶.

חלום של מלך, של כל העולם כולו הוא⁷⁷.

הרואה נהר בחלום, ישכים ויאמר⁷⁸ 'הנני נוטה אליה כנהר שלום'; הרואה ציפור בחלום, ישכים ויאמר⁷⁹ 'כצפרים עפות כן יגן וגו'; הרואה קדרה בחלום, ישכים ויאמר⁸⁰ 'ה' תשפת שלום לנו'; הרואה ענבים בחלום, ישכים ויאמר⁸¹ 'כענבים במדבר מצאתי ישראל'; הרואה הר בחלום, ישכים ויאמר⁸² 'מה נאוו על ההרים רגלי מבושר'; הרואה שופר בחלום, ישכים ויאמר⁸³ 'והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול'; הרואה כלב בחלום, ישכים ויאמר⁸⁴ 'ולכל בני ישראל לא יחרץ כלב לשונו'; הרואה ארי בחלום, ישכים ויאמר⁸⁵ 'אריה שאג מי לא יירא'; הרואה תיגלחת בחלום, ישכים ויאמר⁸⁶ 'ויגלח ויחלף שמלותיו'; הרואה באר בחלום, ישכים ויאמר⁸⁷ 'באר מים חיים'; הרואה קנה בחלום, ישכים ויאמר⁸⁸ 'קנה רצון לא ישבור'; הרואה שור בחלום, ישכים ויאמר⁸⁹ 'בכור שורו הדר לו'⁹⁰.

הרואה באר בחלום, רואה שלום, או מצא תורה; הרואה קנה בחלום, יצפה לחכמה, או לבינה; הרואה חמור בחלום, יצפה לישועה; הרואה חתול בחלום,

[84] שמות יא ז. [85] עמוס ג ח. [86] בראשית מא יד. [87] שיר השירים ד טו. [88] ישעיה מב ג. [89] דברים לג יז. [90] כל אלו בברכות נו ב. [91] ראה גם סנהדרין צג א.

[75] ברכות נו ב. [76] נידה ל ב. [77] ב"ר פט ד. [78] ישעיה סו יב. [79] ישעיה לא ה. [80] ישעיה כו יב. [81] הושע ט י. [82] ישעיה נב ז. [83] ישעיה כז יג.

לו שמירה על שמירתו; הנכנס לאגם בחלום, נעשה ראש ישיבה; הנכנס ליער בחלום, נעשה ראש לבני כלה; המקיז דם בחלום, עוונותיו מחולים לו; הרואה נחש בחלום, פרנסתו מזומנת לו, נשכו הנחש, נכפלה לו, הרגו, אבדה פרנסתו; הרואה דוד בחלום, יצפה לחסידות; הרואה שלמה בחלום, יצפה לחכמה; הרואה אחאב בחלום, ידאג מן הפורענות; הרואה ספר מלכים בחלום, יצפה לגדולה; הרואה יחזקאל בחלום, יצפה לחכמה; הרואה ישעיה בחלום, יצפה לנחמה; הרואה ירמיה בחלום, ידאג מן הפורענות; הרואה ספר תהלים בחלום, יצפה לחסידות; הרואה ספר משלי בחלום, יצפה לחכמה; הרואה ספר איוב בחלום, ידאג מן הפורענות; הרואה שיר השירים בחלום, יצפה לחסידות; הרואה קהלת בחלום, יצפה לחכמה; הרואה איכה בחלום, ידאג מן הפורענות; הרואה אסתר בחלום, נס נעשה לו; הרואה רבי יהודה הנשיא בחלום, יצפה לחכמה; הרואה רבי אלעזר בן עזריה בחלום, יצפה לעשירות; הרואה רבי ישמעאל בן אלישע בחלום, ידאג מן הפורענות; הרואה בן עזאי בחלום, יצפה לחסידות; הרואה בן זומא בחלום, יצפה לחכמה; הרואה אחר בחלום, ידאג מן הפורענות; כל מיני חיות יפות לחלום, חוץ מן הפיל והקוף והקיפוד ללא אוכף; כל מיני מתכת יפים לחלום, חוץ ממר, פסל וקרדום, במצב שראויים למלאכתם; כל מיני פירות יפים לחלום, חוץ מפגי תמרה; כל מיני משקים יפים לחלום, חוץ מן היין; כל מיני ירקות יפים לחלום, חוץ מראשי לפתות תלושים; כל מיני צבעים יפים לחלום, חוץ מן התכלת; כל מיני

שנחלקו בחלום, אם תלמיד חכם הוא יצפה לתורה, ואם עם הארץ הוא יצפה למצוות; הרואה אילני זיתים בחלום, יהיו לו בנים מרובים; הרואה זית בחלום, שם טוב יוצא לו; הרואה שמן זית בחלום, יצפה למאור תורה; הרואה תמרים בחלום, תמו עוונותיו; הרואה עז בחלום, שנה מתברכת לו; הרואה עיזים בחלום, שנים מתברכות לו; הרואה הדס מחובר על כנו בחלום, נכסיו מצליחים לו, ואם אין לו נכסים, ירושה נופלת לו ממקום אחר; הרואה אתרוג בחלום, הדור הוא לפני קונו; הרואה לולב בחלום, אין לו אלא לב אחד לאביו שבשמים; הרואה אווז בחלום, יצפה לחכמה, והבא עליה נעשה ראש ישיבה; הרואה תרנגול בחלום, יצפה לבן זכר; הרואה תרנגולים בחלום, יצפה לבנים זכרים; הרואה תרנגולת בחלום, יצפה לגינה או לבית המדרש; הרואה דברים הנשברים כמו ביצים, אגוזים, כלי זכוכית שנשתברו בחלום, נעשית בקשתו; הנכנס לכרך בחלום, נעשו חפציו; המגלח ראשו בחלום, סימן יפה לו; המגלח ראשו וזקנו בחלום, סימן יפה לו ולמשפחתו; היושב בספינה קטנה על הים בחלום, שם טוב יוצא לו; היושב בספינה גדולה על הים בחלום, שם טוב יוצא לו ולמשפחתו; הנפנה ולא קינח בחלום, סימן יפה לו; העולה לגג בחלום, עולה לגדולה; היורד מגג בחלום, יורד מגדולה; הקורע בגדיו בחלום, קורעים לו גזר דינו; העומד ערום בבבל בחלום, עומד בלא חטא; העומד ערום בארץ ישראל בחלום, ערום בלא מצוות; מי ששומרים עליו בחלום, שמירה נעשית לו; נתנוהו בקולר בחלום, הוסיפו

עופות יפים לחלום, חוץ מן קריא, החלום¹⁰¹.

וקיפופא וקורפראי⁹²; הרואה טי"ת בחלמו סימן יפה לו⁹³.

אין חלום שאין לו פתרון¹⁰².

חלום שלא פתרוהו, הוא כמו איגרת שלא קראו אותה, שכל החלומות הולכים אחר הפתרון¹⁰³.

ה. מהות החלום ותוקפו בהלכה ובמחשבת ישראל

משמעות החלום – "ענייני החלומות הם דברים מכוסים וסתומים, וסיבתם נעלמה מעיני בשר ודם, וגם יש בהם דברים המתנגדים זה לזה במקרא ובדברי חז"ל"¹⁰⁴, "ויש בכל הדברים האלו של פתרון חלומות, סגולות או דברים נעלמים, לא נתבארו לנו עתה סיבתם"¹⁰⁵. ואמנם מצינו במקרא ובחז"ל מאמרים ודעות שמשמע מהם, שהחלום חסר משמעות, אינו צודק, אינו מתקיים, ואינו אלא תעתועי הדמיון מסיבות שונות; ולעומת

פתרון חלומות – עשרים וארבעה פותרי חלומות היו בירושלים, מה שפטר זה לא פטר זה, וכולם נתקיימו⁹⁴. בלעם בתחילה היה פותר חלומות⁹⁵. יש מי שכתב, שהאיסיים עסקו במקצוע של פתרון חלומות⁹⁶. יש אומרים, שמקצוע זה תלוי במזל ולא בחכמה⁹⁷, ויש מי שהשווה את פותרי החלומות לרופא המרפא תחלואים⁹⁸. יש מי שכתב, שהיה זה מנהג והרגל בימים קדמונים, שהיו אנשים מהמתבודדים ומתעסקים בחכמת פתרון חלומות⁹⁹.

כל החלומות הולכים אחר הפה, כלומר הולכים לפי הפתרון, ובתנאי שהפתרון הוא כעין החלום¹⁰⁰.

בדרך כלל פותר החלום איננו חולם

מעשר שני ד ו; בבלי ברכות נה ב; זוהר ח"א דקצ"ד ע"ב. וראה במהרש"א ח"א ברכות שם. וראה בעל הטורים, בראשית מא יג – 'כאשר פתר' בגימטריא שהחלומות הולכים אחר הפה. וראה בחידושי הגאונים על עין יעקב ברכות שם, ובספר הברית סי' יג, שפירש 'אחר הפה'; היינו אחרי אכילת פיו ממאכלים גסים וכו'. וראה עוד במאמרו של הרב י. פחה, תחומין, ה, תשמ"ד, עמ' 402 ואילך. [101] יומא כח ב. [102] ספרי קרח יח יט; ב"ר סח טז. [103] ברכות נה א, וברש"י שם ד"ה דלא מפשר. וכן הוא בזהר וישב קפג ב. וראה עוד על החלומות בחז"ל בספרו של אלכסנדר קרייסנפולר, חלום ופתרון חלומות בחז"ל (נד' תרצב/1932); יצחק ליון, הפסיכולוגיה של החלום (נד' תשמ/1980). [104] שו"ת שיבת ציון, סי' נב. [105] שו"ת הרשב"א המיוחסות

[92] כל אלו בברכות נו ב-נו ב. וראה תוס' חולין ס ג ד"ה באות, בעניין קיפוף. וראה בברכות נו ב, תיאור של אנשים שונים, שחלמו חלומות שונים ופתרונותיהם. [93] ב"ק נה א. וראה בפירוש רבנו בחיי, דברים כט כח. [94] ברכות נה ב. וכבר דנו בשאלה איך ייתכן שיתחלף פתרון החלום לפי הפותר – ראה בשו"ת מן השמים סי' כב; עקדת יצחק שער כט, עלה סד; אברבנאל עה"ת פר' מקץ; מהרש"א ח"א ברכות נה ב; מפרשי עין יעקב ברכות שם; אור החיים עה"ת בראשית מ ח. [95] במדבר רבה, כ ז. [96] ראה בקדמוניות היהודים יז, יג, ג. וראה שם, ג, ח, ג, שאף יוסף בן מתתיהו התפאר בבקיאותו בחכמה זו. [97] תוס' ברכות נה ב ד"ה פותר; שו"ת מן השמים סי' כב. [98] אברבנאל על פר' מקץ. [99] ס' מפשר חלמין לר' שלמה אלמולי. [100] ירושלמי

על פי תכני החלום¹¹⁰; דיני הטבת חלום, תענית חלום, נדר בחלום, ונידוי בחלום¹¹¹, מעידים על משמעות בדרגות שונות שיוחסו לחלומות; 'נביאכם וגו' בחלום אדבר בו'¹¹²; 'וישאל שאול בה' וגו' גם בחלומות¹¹³; חלום אחד מששים לנבואה¹¹⁴; אמר הקב"ה, אף על פי שהסתרתי פני מהם, 'בחלום אדבר בו'¹¹⁵; נובלת נבואה — חלום¹¹⁶; שלושה חלומות מתקיימים: חלום של שחרית, וחלום שחלם לו חברו, וחלום שנפתר בתוך חלום, ויש אומרים אף חלום שנשנה¹¹⁷; כל חלום שהוא סמוך לבוקר, מיד הוא בא¹¹⁸; 'בחלום אדבר בו' הוא על ידי מלאך, וזה חלומות שווא ידברו' הוא על ידי שד¹¹⁹; כיום פסקה נבואה ופסקה בת קול, ואין בני האדם משתמשים אלא בחלום¹²⁰.

זאת יש מאמרים שמשמע מהם, שיש משמעות לחלום בידיעת העתיד, בקביעת הלכה, או בקביעה התנהגותית-מוסרית, מהם שהחלום צודק ואמיתי כולו, ומהם שהוא צודק לפחות באופן חלקי. אף במקורותיו וסיבותיו של החלום מצינו דעות שונות ומנוגדות, וכפי שיבואר להלן.

החלומות המתקיימים, שיש להם ממשה, ואשר ניתן לסמוך עליהם לקביעת הלכה או הנהגה, נקראים בלשון הראשונים חלומות צודקים¹⁰⁶. ולעומתם, חלומות חסרי משמעות וחסרי שחר נקראים חלומות שווא¹⁰⁷, והבל¹⁰⁸.

החלומות הצודקים — להלן ראיות להיות החלומות צודקים, מתקיימים וממשיים:

יש שנתנו סימנים נוספים על אלו שמוזכרים בתלמוד, לאותם חלומות שהם צודקים ומתקיימים, כגון: חלום שבת, בגלל הנשמה היתירה¹²¹; אם מזכירים לו

כל החלומות שהוזכרו במקרא¹⁰⁹, אשר המקרא ייחס להם משמעות נבואית אמיתית; כל החלומות המוזכרים בתלמוד, אשר מתוארת בהם התחזית להתקיימותם

אחר מעניין אחר בשנתו, איננו מתקיים. וראה M. Spero: *Judaism and Psychology*, — בספר Ktav Pub, New York, 1980, pp. 107-8. בניסיון להסבר מדעי-פסיכולוגי של מאמר זה. [118] בראשית רבה פט ו. [119] ברכות נה ב. וראה בשו"ת תשב"ץ ח"ב סי' קכח, שפירש שד הוא שם מושאל לרוח רעה, שמזקת ושודדת את האדם. וראה בוהר ריש פר' ויצא, וריש פר' וישב, ובפר' מקץ דקצ"ו ע"א, שזהו המלאך גבריאל הממונה על החלומות. וראה במשך חכמה בראשית ריש פר' מקץ. וראה עוד על מאמר זה בפירוש האברבנאל עה"ת פר' מקץ; הר"י בן חביב בפירושו 'הכותב', על עין יעקב ברכות שם; הרב י. פחה, תחומין, ה, תשמ"ד, עמ' 402 ואילך. [120] זוהר בראשית דרל"ח ע"ב. [121] ס' חפץ חיים, סי' פח; שו"ת יד

לרמב"ן סי' רפו; שו"ת הרשב"א ח"א סי' ת. [106] למשל כוזרי מאמר ג, נג; שו"ת תשב"ץ ח"ב סי' קכח. [107] זכריה י ב. [108] קהלת ה ו. [109] ראה לעיל בחלק ג. [110] ראה לעיל בחלק ד. [111] ראה על כל אלו להלן חלק ו, בפרטי הדינים. [112] במדבר יב ו. [113] שמו"א כח ו. [114] ברכות נו ב; זוהר ח"א דקמ"ט ע"א ודרל"ח ע"א; ח"ג דרכ"ב ע"ב ודרל"ד ע"ב. וראה במהרש"א ח"א ברכות שם, ובהגה' מהר"ץ חיות לסוטה ה א, בהסבר המספר 'אחד מששים' בהקשר זה. [115] חגיגה ה ב. [116] בראשית רבה מד יט. וראה מחלוקת בפירוש מאמר זה בין הרמב"ם מו"ג ח"ב פל"ו, לבין האברבנאל שם בסוף הפרק, בהקדמה ג. [117] ברכות נה ב. וראה ברמב"ן עה"ת בראשית מא ז מספר השינה, שחלום שיחלום אחריו חלום

'לא תשמע וגו' אל חולם החלום
ההוא¹³²; 'אשר אתו חלום יספר
חלום¹³³; 'כחלום יעוף ולא ימצאהו¹³⁴;
'חלומות השוא ידברו¹³⁵; 'כי בא החלום
ברב ענין¹³⁶; 'כי ברב חלמות והבלים
ודברים הרבה¹³⁷; אין מראים לו לאדם
בחלום, אלא מהרהורי לבו ומחשבותיו
ביום¹³⁸; אפילו בעל החלומות אומר לו
לאדם למחר הוא מת, אל ימנע עצמו מן
הרחמים¹³⁹; חלום של בין השמשות בערב
שבת אין בו ממש¹⁴⁰; דברי חלומות אינם
מעלים ואינם מורידים¹⁴¹.

הבדלים בין החולמים — באופן כללי,
ברור שקיים הבדל בין חלומות של נביאי
האמת, שהם צודקים ואמיתיים, ומהווים
ביטוי של נבואה, לבין חלומות רגילים של
בני אדם, שלגביהם מצינו את הדעות
השונות בחז"ל על תוקפם המציאותי
וההלכתי. ויש מי שכתב, שאיש טהור
שמחשבותיו בתורה ויראה, יש ממש
בחלומות שמראים לו מן השמים על ידי
מלאכים השומרים על האדם השלם; אבל
האנשים הפשוטים, המשוקעים בהבלי

שם שמים בחלום, אפילו בכל לשון¹²²;
קראו בשמו לעלות לתורה¹²³; נתרגש
מהחלום מורה שהחלום אמיתי¹²⁴.

החלומות הצודקים באופן חלקי — יש
מקורות שמשמע מהם, שאמנם אין החלום
כולו ממשי ואמיתי, אך לפחות באופן
חלקי יש לו משמעות צודקת ואמיתית:

כשם שאי אפשר לבר בלא תבן, כך אי
אפשר לחלום בלא דברים בטלים¹²⁵;
שמואל, כשהיה חולם חלום רע אמר
'וחלומות שוא ידברו¹²⁶, וכאשר היה
חלום טוב היה תמיה ואומר, וכי חלומות
שוא ידברו, והרי כתוב¹²⁷ 'בחלום אדבר
בו¹²⁸; חלום אף על פי שמקצתו מתקיים,
כולו לא מתקיים¹²⁹; לא חלום טוב
מתקיים כולו, ולא חלום רע מתקיים
כולו¹³⁰; החלומות, מהם שכולם אמת,
ומהם שיש בהם אמת ושקר¹³¹.

החלומות הבלתי-צודקים — להלן
ראיות להיות החלומות בלתי צודקים,
חסרי ממשות ומשמעות:

יב. [132] דברים יג ד. [133] ירמיה כג כח.
[134] איוב כ ח. [135] זכריה י ב.
[136] קהלת ה ב. [137] קהלת ה ו.
[138] ברכות נה ב, ובפירש"י שם. וראה חולין
צב א; פס"ז מקץ מא א. [139] ברכות י ב.
[140] יומא פג ב. [141] תוספתא מע"ש פ"ה;
גיטין נב א; סנהדרין ל א; הוריות יג ב; ירושלמי
מע"ש ד ו; בראשית רבה נח טו; שם סח יב;
רמב"ם מע"ש ו ו, וחכיה ומתנה י ז; טוש"ע חו"מ
רנה ט. בגדרי כלל זה ראה בשו"ת תשב"ץ ח"ב
סי' קכח; שו"ת שיבת ציון סי' נב; שד"ח מע'
דל"ת כלל מה; שד"ח פאת השדה מע' דל"ת כלל
כו; הרב י. ניומאן, הדרום, חוב' כח, תשרי
תשכ"ט, עמ' 64. וראה להלן חלק ו, בפרטי

אליהו סי' לב. [122] שו"ת משיבת נפש ח"א
סי' ל. [123] מנחת יהודה, פר' מקץ.
[124] אברבנאל ומלבי"ם עה"ת פר' מקץ.
[125] ברכות נה א. וראה רש"י בראשית לו י.
ובוהר בראשית דקפ"ג ע"א — אין חלום שלא
יתערבו בו דברים כוהבים. [126] זכריה י ב.
[127] במדבר יב ב. [128] ברכות נה ב.
[129] ברכות נה א. וראה בתו"ש בראשית פל"ז
אות פ, בגירסאות השונות של המאמר.
[130] ברכות נה א. [131] זוהר ח"א דקצ"ט
ע"ב. וראה בס' ראשית חכמה, שער האהבה, ו
לו — שעל ידי החלום יודעים ראשי הדור
הגורות שנגזרו בעולם העליון, וראה עוד בוהר,
שמות ו ב. וראה עוד אור החיים, בראשית כח

העולם הזה, שווא ידברו החלומות שלהם, שהנבואה באה כהתגלות והתוודעות שבאים על ידי שדים¹⁴². אלקית מלמעלה¹⁴⁶.

מקור החלומות – בין אם ההבדל בין הנבואה לחלום הוא איכותי-מהותי ובין אם הוא כמותי, נראה שהפוסקים והפרשנים סבורים, שרוב החלומות מתהווים בהיות הכוח המדמה בלתי בריא, או על ידי סיבה גופנית, כגון עיכול המזון המעלה אדים אל המוח, או על ידי חולשת המזג מבריאות הגוף, והם משתנים לפי הליחות של האדם, או על פי חוויותיו בעירנות, ומחשבותיו במשך היום, והחלום הוא התגלות מחשבות בלתי סדורות, שבזמן עירנות הן מדוכאות ובשינה הן משתחררות. חלומות אלו המה הבל ואין בהם ממש, ואינם מעלים ואינם מורידים, ואין לחוש להם כלל¹⁴⁷. ואם יזדמן שיהיה בו דבר אמת, מעט הוא, אבל הנבואה כולה אמת אין בה שקר כלל¹⁴⁸; ופעולת המדמה אף על פי שצודקת במקצת, הרבה פסולת מתערבת עמו, ואין חוששים לו עד שיתברר¹⁴⁹; ודבר ידוע הוא, שרוב החלומות הם דברים בטלים, ואפילו החלומות האמיתיים הבאים מצד הנבואה והשכל, יש בהם קצת דברים בטלים¹⁵⁰.

הבדלים בין חלומות – יש מי שכתב,

היחס בין חלום לנבואה – בין הראשונים והאחרונים מצינו דעות וגישות שונות ביישוב הסתירות הללו, ובהסבר מקורות החלום ומשמעותו. יש מי שכתב, שקיימת זהות מהותית בין החלום לבין הנבואה, וההבדל ביניהם אינו אלא כמותי. החלום נוצר בחלק המדמה של הנפש, ומה שמשיגים בני האדם בחלום הם "דעות שכבר היו להם, ונשארו רישומיהן חקוקים בדמיונם עם כל מה שבכוחם המדמה, וכאשר בטלו דמיונות רבים והשביתום, נשארו רישומי הדעות ההן לבד"¹⁴³. לפי שיטה זו מתחלקת הנבואה לדרגות שונות, והחלום של הנביאים מהווה דרגות ג-ז במדרגות הנבואה. דרגות אלו הם – חלום של ראית משל, חלום של שמיעת דברים, חלום שבו מדבר עמו איש, חלום שבו מדבר עמו מלאך, וחלום שבו כאילו נראה הקב"ה מדבר אלי¹⁴⁴, ויש מי שכינה את החלומות האמיתיים כנבואה קטנה¹⁴⁵. ולעומתם יש מי שסבור, שיש הבדל מהותי בין החלום לנבואה, והדמיון ביניהם הוא חיצוני בלבד, שכן החלום בא מכוח דמיונו הפרטי של האדם, לפי חוויותיו האישיות ומצב גופו, בעוד

[146] אברבנאל על מו"ג, סוף פל"ו הקדמה ג. וראה שם באריכות על המחלוקת בינו לבין הרמב"ם בהסבר מקורות המקרא וחז"ל על מהות החלום, איש איש לשיטתו, עיי"ש. [147] אברבנאל עה"ת בראשית מ כד, וריש פר' מקץ; רבנו בחיי בראשית מא א; שו"ת תשב"ץ ח"ב סי' קכח; רד"ק ירמיה כג כח; שו"ת שיבת ציון סי' נב. [148] רד"ק ירמיה כג כח. [149] מאירי סנהדרין ל א. [150] לבוש אורה,

הדינים. [142] ערוה"ש, או"ח רכ א. [143] רמב"ם מו"ג ב לו-לח. וראה בווהר ויחי דר"ח ע"א, פקודי דרנ"ח ע"א, פנחס דרכ"ב ע"ב, שמשמע כשיטת הרמב"ם. וראה בעל הטורים, בראשית כח יב – 'חלום' בגימטריא 'זה בנבואה'. [144] רמב"ם מו"ג ב מה. וראה עוד במלחמות השם לרלב"ג, מאמר שני; אור השם לר"ח קרשקש, מאמר ב כלל רביעי פ"ג. [145] רבנו בחיי, בראשית מא א.

ויתקיים גם בלא פתרון, אלא שיכול להשתנות לפי הפתרון; והשלישי, שכולו אמת, ולא ישתנה גם לפי שינויי פתרונו¹⁵⁵.

התוקף ההלכתי של חלומות – כללים אחדים נאמרו ביחס לתוקפו של החלום מבחינת ההלכה:

יש שהסתפקו במהות החלומות, וכתבו שבכל חלום יש ספק אם יש בו ממש, או שאין הוא אלא דברים בטלים, ולכן בענייני ממון – ספקו להקל, הואיל והמעוות הן בחזקת בעליהם, ואין להוציאם ללא ראיה ברורה, אבל בענייני איסור – ספקו להחמיר, ויש לחשוש לחלום¹⁵⁶; ויש הסבורים, שאף בדבר איסור אין חוששים לחלום, כי דברי חלומות אינם מעלים ואינם מורידים¹⁵⁷.

בדרך כלל הולכים אחר הרוב, ורוב החלומות הם הבל, אבל בענייני סכנה אין הולכים אחר הרוב, וחוששים אף למיעוט, ולכן יש לחוש לחלום הנוגע לענייני סכנה¹⁵⁸.

בדברים שאינם נוגדים את הדין, יש לחוש לדברי החלום, כגון מי שחולם

שהחלום שיש בו עניין של אמת, ועניין של נבואה, הוא דווקא כשמתייחס לעתיד, אבל אם הוא מתייחס לעבר, אין לו משמעות¹⁵¹. וכן יש מי שכתב, שבין אם חלם על עצמו, ובין אם חלם לו אחר, דברי חלומות אינם מעלים ואינם מורידים, שכלל הוא לכל החלומות¹⁵².

חלום שהוא נבואה – יש מיעוט דמיעוט של החלומות שהם אמיתיים וצודקים, אשר אין להם יחס לסיבות גופניות, אלא שהם באים מפני חיזוק הנפש, כשהכוח המדמה חזק ובריא באדם, והם הוראה והודעה מן השמים, והם נבואה קטנה, והם אחד מששים בנבואה¹⁵³, והחלום אשר יהיה מראה הנבואה והודעה מהמודיעים שלפני ה' הוא אם יהיה החלום בהיר וצהיר כיום יאיר, שיהיה הדבר בעיניו כאילו הוא בהקיץ ממש, כי החלומות אשר צעירים ישחקו בו יהיה בלבול הרעיון והגזמת הנדמה¹⁵⁴.

פתרון חלומות – יש מי שחילק את החלומות לשלושה סוגים, מבחינת פתרונו: האחד, שפתרון החלום כולו הולך אחר הפה, ובלא הפתרון אינו לא טוב ולא רע; השני, שיש לו פתרון קרוב לאמיתו,

אות טו, לשיטת התשב"ץ; יד מלאכי, כללי דינים מערכת דל"ת, אות קסז, בשם מעבר יבק בהקדמתו; שד"ח מערכת דל"ת, כלל מה. וראה עוד בשו"ת רב פעלים ח"ב חיו"ד סי' לב; שו"ת חיים ביד סי' צב. [157] חי' ר"ן סנהדרין שם; העמק שאלה שם, לשיטת השאלות. וראה עוד שו"ת שיבת ציון סי' נב; מנחת אשר, בראשית, סי' נ. [158] נחמד למראה ח"א דקע"א; שו"ת חקרי לב חח"מ ח"א סי' קיח; שו"ת שיבת ציון סי' נב. וראה בשד"ח מערכת דל"ת כלל מה.

פר' וישב. [151] שו"ת שיבת ציון סי' נב; שו"ת באר משה ח"ג סי' קע. [152] שו"ת תשב"ץ ח"ב סי' קכח. [153] אברבנאל, ריש פר' מקץ; רבנו בחיי בראשית מא א; שו"ת שיבת ציון סי' נב. [154] אור החיים בראשית לו ו. וראה עוד פירושו בראשית מא א. וראה בצפנת פענח, מהדו"ת דל"ז ע"ב, שהחלום שהוא דמיון, יש שהוא פועל בעצם הגוף, ומהווה גדר מציאות. [155] מהרש"א ח"א ברכות נה ב. [156] שו"ת תשב"ץ ח"ב סי' קכח; העמק שאלה, שאילתא כט

למורה הוראה לשאול בחלום לפתור לו בעיה הלכתית, ואם ראה בחלום תשובה לבעיה הלכתית, אם שומעים לדברי החלום.

יש שהוכיחו, שבתקופת המקרא היו שערכו שאלת חלום, כגון שאול המלך¹⁶³.

יש שכתבו שהיו מהאמוראים שעשו שאלת חלום, כגון רב¹⁶⁴, רבא¹⁶⁵, חסיד אחד¹⁶⁶, רבי יוסי¹⁶⁷.

מהראשונים מצינו הרבה, שהעידו כי ראו בחלום פתרונות לשאלות הלכתיות¹⁶⁸.

שמתרגשת רעה על ציבור וכיו"ב, יש לחוש לכך, ולהתענות ולחזור בתשובה¹⁵⁹, אבל אם מראהו החלום על ביטול מצוות מן התורה או אפילו מדרבנן, אסור לשמוע לחלום זה¹⁶⁰. מי שחלמה שהבטיחה לבעלה לחזור בתשובה, צריכה לקיים הבטחתה ולחזור בתשובה¹⁶¹.

יש מי שכתב, שבדבר שיש לו מתירים, יש לחשוש לחלום¹⁶².

שאלת חלום – תוקפו של החלום בענייני הלכה נידון בהרחבה ביחס לשאלת חלום. מחלוקת הפוסקים היא, אם מותר

סקכ"ה); רב"ן סי' כו, והגהות מרדכי ע"ז פ"ה סי' תתנח, בעניין כלי של יין נסך; סמ"ג לאוין סד, במנין הלאו של השמר לך פן תשכח (הובא במגדל עוז הל' דעות ב ג); שו"ת תשב"ץ ח"ב סי' קנט, בעניין מכה בדופן; הג"א ע"ז סי' מא בשם רבנו אפרים, בעניין דג ברבוט"א (וראה שו"ת נובי"ת חיו"ד סי' ל); מרדכי ב"ק ריש פ"א, בעניין תשלומי פועלים (וראה ש"ך חו"מ סי' שלו סק"ב); בי"א סי' תרנא בשם הרקנטי, בעניין סמיכות האתרוג ללולב (ונפסק בשו"ע או"ח תרנא ט); שו"ת הרדב"ז ח"ג סי' תקלב, בעניין אמירת פיוטים בתוך התפילה; שו"ת הרדב"ז ח"ו סי' אלפיים רפז, בעניין תפילין של רש"י ור"ת; ט"ז אבהע"ז סי' קבט סק"ה, בשם ר"י אור זרוע, בעניין השם עקיבא; פרי תואר לר' חיים בן עטר, סי' פה, בעניין ארבה; מחזיק ברכה, סי' רי סק"ג, חלום סבו של החיד"א בעניין עישון סיגירות ביום-טוב ובתשעה באב; שם סק"ח, חלום רבי דוד גרשון בעניין הדלקת מקטרת מנר של חלב (בצירי); שו"ת משיבת נפש להגרא"ל צינץ בתקנות עגונות סי' לה, בעניין סימנים להיתר עגונה; בערוה"ש או"ח כו יט מביא שר' חיים ויטאל בא בחלום לבנו, ואמר לו שלא יכרוך את רצועת התפילין של יד על המעברתא; בעל כף החיים העיד על כמה חלומות, שבהם נתחדשו לו חידושים, ונפתרו לו ספקות בהלכה – ראה

[159] שד"ח מערכת דל"ת כלל מזה; שם, פאת השדה כלל כז. וראה בס' חסידים סי' תשכז. וראה בשו"ת יביע אומר ח"א חאו"ח סי' מא אות כה, ובשו"ת יחזה דעת ח"ה סי' לט, בהע' בעמ' קפ, בשם דבש לפי מהחיד"א, מערכת נו"ן אות יב, שהחלום הוא בגדר גילוי מילתא בעלמא, ולכן מי שרוצה לסמוך עליו, ולחוש לחומרא, תבוא עליו ברכה, אבל מי שאינו רוצה לסמוך עליו, הרשות בידו. [160] שו"ת חיים ביד סי' צב; שו"ת לב חיים ח"ג סי' יט; שו"ת יביע אומר, ח"א חיו"ד סי' מא אות' יט-כ. [161] עשה לך רב, ח"א סי' סא. [162] שו"ת שיבת ציון סי' נב. [163] ראה שמו"א כח ו. וראה בפירושי הרלב"ג והרד"ק שם. וראה בפירוש רבנו בחיי דברים כט כח, מפסוק הנסתרות לה' אלקינו וגו', יוצא שם מומחה לשאלת חלום. [164] ב"מ קז ב, ופירוש הר"ח שם, וערוך ע' עבד (ב), ובשטמ"ק ב"מ שם. [165] ב"ב קמז א; מנחות סז א. [166] ברכות יח ב, ופירוש המהרש"א ח"א שם. והוסיף שם: שמעתי דגם בדורות האחרונים היו משתמשים בבעלי חלומות על ידי השבעה בשמות. [167] ירושלמי כלאים ט ג. וראה עוד במבוא התלמוד להמהר"ץ חיות פכ"ח, בשם כפתור ופרח. [168] תשו' מיימוני לס' קנין סי' לא (הל' שכירות פ"ה), בשם מהר"ם מרוטנברג, בעניין מלמד שחלה (וראה ש"ך חו"מ סי' שלג

כמי ההלכה, ומותר לנהוג על פי התשובה שתתקבל¹⁷³. אך מן הראשונים¹⁷⁴ ורוב האחרונים דחו זאת, כי דברי חלומות אינם מעלים ואינם מורידים, והתורה לא בשמים היא, וחלום יעוף הוא, ואין בו ממש¹⁷⁵. ויש מי שכתב, שאסרו לעשות שאלת חלום בזמן הזה כדי לדעת העתיד בענייני דעלמא¹⁷⁶. עוד יש מי שכתב, שמזמן הבעש"ט והלאה לא נודע שאלת חלום בפרסום, כי הוא וסיעתו ביטלו כל ענייני השבעות ושימושי קבלה מעשית, וכתבת קמיעות¹⁷⁷. ועוד יש מי שכתב, שיימנע אדם משאלת חלום לידע איזה אשה יקח, ובאיזה עסק יצליח¹⁷⁸.

כמו כן יש לציין פירושים שונים בתורה שפירשו האחרונים על סמך מה שנראה להם בחלום¹⁶⁹. בעיקר מפורסם הוא רבי יעקב ממרוויש מבעלי התוספות¹⁷⁰, ששאל ספקותיו בשאלות חלום, ופרסמם בספרו שאלות ותשובות מן השמים¹⁷¹. בשיטה זו נכתבו דרכים שונות בנוגע לדרכי עריכת שאלת החלום, ולהנהגה למעשה בהתאם לתשובה שנתקבלה¹⁷².

מהאחרונים יש שקיבלו להלכה את תוקפם של הגילויים ההלכתיים בחלום, ובעיקר אם נפלה מחלוקת בין חכמי הדור ואין מכריע, שאז מותר לשאול מן השמים

בא"ע שמות יד יט. וראה בהקדמתו של הרב מרגליות לשו"ת מן השמים, שאסף על כך מקורות רבים מדברי הראשונים והאחרונים. [173] החיד"א ביעיר און ח"א סי' טו, ובשם הגדולים, מע' יו"ד אות רכד, ע' רבנו יעקב חסיד. [174] שבלי הלקט סי' קנז. וראה שם, שדחה את רעיון שאלת החלום, ואת שיטתו של ר' יעקב בשו"ת מן השמים, כי התורה לא בשמים היא, ודברי חלומות לא מעלים ולא מורידים. וראה מה שתירץ על כך בשו"ת יביע אומר ח"א חאו"ח סי' מא אות כה. וראה בשו"ת מהר"י אסאד חאו"ח סי' רכ, שכאשר מתגלים לגדולי הדור דברי חלומות, יש לחוש לו טפי, ולא אמרו בזה לא מעלים ולא מורידים. [175] ש"ך חו"מ סי' שלג סקכ"ה, בענין חלומות של המהר"ם מרוטנברג, בדין מלמד שחלה; שו"ת נובי"ת חיו"ד סי' ל, תשובה מבן המחבר, בענין חלומות של רבנו אפרים, בדין דג הברבוט"א; יפה ללב ח"ב בקונ"א סי' רסט; שו"ת מהרש"ג ח"ב סי' מ; שו"ת תורת יקותיאל חאו"ח סי' לא; ארצות החיים סי' ט סקכ"א; שו"ת יחיה דעת, ח"ה סי' לט, בהערה בעמ' קעט-קפ. [176] שו"ת חיים ביד סי' לא. וראה בשד"ח מערכת דל"ת כלל מה. [177] ראה במבוא לשו"ת מן השמים לבעל קסת סופר. [178] ס' חסידים סי' רה, וסי' תסט, וסי' תתשעג. וטעמו מהפסוק בדברים יח יג, תמים

ספרו ישמח ישראל, פר' פנחס, עה"פ והעמדת אותו לפני אלעזר הכהן, וכן נמצא בקונטרס חלומות שלו בכ"ק. בשו"ת חיים ביד סי' צב, מזכיר ספר עבודת מקדש לר' מנחם די לונזאנו, שנכתב על סמך חלום בשנת 1572. וראה עוד על חלומות של ראשונים לבירור מציאות ולקביעת הלכה בפתיחה לשו"ת מן השמים מאת הר"ר מרגליות. [169] ראה ט"ז או"ח סוסי' תקפה; ט"ז או"ח סי' תרנא סקי"ד; ט"ז חו"מ סוסי' פח; החיד"א במדבר קדמות, מערכת כ, אות ח; יד אפרים לרא"ז מרגליות או"ח סי' תרצב; דברי שאול לר"ש נתנון עה"ת פר' בראשית עמ' לא; שו"ת מהרש"ם ח"א סי' כט. וראה בפתיחת הר"ר מרגליות לשו"ת מן השמים, שמביא עוד עדויות של פייטנים על חלומות שהביאום לכתובת פיוטים. [170] יש המזהים אותו כר' יעקב מקורביל, ויש החולקים על זיהוי זה – ראה בהקדמתו של הרב ר. מרגליות לספר שו"ת מן השמים; א.א. אורבך, בעלי התוספות, עמ' 129. [171] ראה עליו בשו"ת הרדב"ז ח"א סי' י, וח"ב סו"ס שמ, וסי' תקלב; שם הגדולים להחיד"א, מע' גדולים, מע' יו"ד, אות רכד; הקדמת הר"ר מרגליות לס' שו"ת מן השמים, וראה באריכות בשו"ת יביע אומר, ח"א חאו"ח סי' מא-מב, בדעות הפוסקים אם יש לסמוך על שו"ת מן השמים להלכה. [172] ראה בס' רויאל, הובא

באופן דומה יש שדנו אם לסמוך על הכרעה הלכתית, כשהעידו עליה שבאה על פי רוח הקודש¹⁷⁹, או על ידי מגיד מן השמים¹⁸⁰.

ברכת 'המפיל' – בברכת המפיל לפני השינה תיקנו לומר 'ואל יבהלוני חלומות רעים'¹⁸³, על סמך הפסוק 'לא תאנה אליך רעה'¹⁸⁴, שלא יבעתוך חלומות רעים והרהורים רעים¹⁸⁵.

דיני הטבת חלום – הרואה חלום ונפשו עגומה, ואפילו אין מרומוז בו דבר רע, אלא שהוא נפשו עגומה עליו¹⁸⁶, ילך ויטיבנו בפני שלושה שאוהבים אותו¹⁸⁷,

לשיטות הסוברים שיש ממשות לחלום, או שיש לחשוש למשמעות כלשהי לחלום, התפרסמו ספרים ומאמרים שונים על פתרונות לחלומות שונים ומגוונים¹⁸¹. יש מי שכתב, שנשתנו פתרונות החלומות מזמן התלמוד לזמננו, כמו שנשתנו הרפואות שבזמניהם¹⁸².

על פר' ברכה; שו"ת חיי אשר, סי' לט. בעניין היחס שבין רוח הקודש ונבואה לבין הוראה – ראה בכוזרי, מאמר ג, לט-מא; רמב"ם, יסודי התורה ט ה; איגרות הראי"ה, ח"ב איג' תסז. [181] סי' פשר חלמין, חובר על ידי שלמה אלמולי, ה"א רנ-שב/ 1542-1490, ויצא לאור בשנת רע"ו/ 1516. בהקדמתו לספרו כותב ר' שלמה אלמולי, שרב האי גאון חיבר שערים בפתרון החלומות. יש אומרים, שגם רש"י חיבר פתרון חלומות, ויש אומרים, שגם רב סעדיה גאון חיבר ספר פתרון חלומות, בשם מגיד עתידות. לאחרונה פורסם ספר פתרון חלומות השלם מאת מאיר בקאל, תשכ"ה/ 1965. ואגב, היוונים והרומים פירסמו הרבה ספרים על פשר החלומות, אשר נקראו *oneirocritica*, ומיוחסים הם גם לרופאים וגם לפילוסופים. ראה במאמר S.M. Oberhelman, *Bull Hist Med* 61:47, 1987. [182] שו"ע הרב או"ח סי' רפח ס"ז וסי"א. וראה ע' השתנות הטבעים הע' 128 ואילך. [183] ברכות ס ב; רמב"ם תפילה ז א. [184] תהלים צא י. [185] ברכות נה ב; סנהדרין קג א. [186] דרישה או"ח ר"ס רכ; פמ"ג או"ח סי' רכ בא"א סק"א; מ"ב שם סק"א. [187] ראה בשו"ת תשובות והנהגות ח"ב סי' רנו, שהביא מהגר"ז סולובייצק מבריסק, ששלושת האוהבים יכולים להיות גם קרוביו של בעל החלום, וגם קרובים אלו לאלו, ונהג להיטיב

תהיה עם ה' אלקיך. וראה במאמרו של הרב י. פחה, תחומין, ה, תשמ"ד, עמ' 402 ואילך, שכוונת ר"י החסיד על דרך עצה טובה, ולא בגדר איסור. [179] כמו שמבואר אצל הראב"ד, בעל ההשגות, בהל' לולב ח ה, שכתב 'הופיע רוח הקודש בבית מדרשו מכמה שנים', ובבית הבחירה ו יד כתב 'נגלה לי מסוד ה' ליראיו', ובמשכב ומושב ז ז כתב 'ברוך ה' אשר גילה סודו ליראיו', ובספרו בעלי הנפש סוף שער המים כתב הראב"ד 'כך הראוני מן השמים', וחלק עליו בעניין זה הרמב"ן, ראה בס' דבש לפי מהחיד"א מערכת נו"ן אות יב (וראה עוד בעניין זה בשו"ת יביע אומר, ח"א חאו"ח סי' מא אות כז; שו"ת חוות בנימין, ח"ב סי' צה; שו"ת דבר יהושע, ח"ג חאבהע"ז סי' ה). [180] כפי שכתב רבי יוסף קארו, בעל השולחן ערוך, את ספרו 'מגיד מישרים', ורבי משה חיים לוצאטו, בעל המחבר מסילת ישרים, את ספריו 'מגילת סתרים', 'רזין גניזין', 'תיקונים חדשים'. ובהקדמת הר"ח מוואלאזין לספרא דצניעותא (הוצאת הוראדנא 5580), כתב שבאו להגר"א הרבה מגידים מן השמים, שרצו למסור לו הלכות ללא עמל ויגיעה, והוא סירב, כי רצה לעמול בתורה. וראה עוד בעניין רוח הקודש, בת-קול וגילוי אליהו בהקדמתו של הר"ר מרגליות לשו"ת מן השמים. וראה בשו"ת חת"ס חאו"ח סי' רח, שרק משה רבנו הותר לו לדון ולהתיר ספקות על ידי רוח הקודש. וראה עוד בתורת משה להחת"ס

ויאמר להם: 'חלום טוב ראיתי', ויאמרו

לו: 'טוב הוא וטוב יהיה, הקב"ה יעשהו לטוב, שבע פעמים יגזרו עליך מן השמים לטוב, ויהיה טוב', ויאמרו שלושה פסוקים שנאמר בהם שהקב"ה יהפוך רעה לטובה, שלושה פסוקי פדויות, ושלושה פסוקי שלמות¹⁸⁸; יש אומרים, ששבע פעמים יגזרו עליך וכו' הוא חלק מנוסח הלחש¹⁸⁹, ולדעה זו אומרים את הלחש כולו שלוש פעמים¹⁹⁰, ויש אומרים שאין משפט זה מנוסח הלחש, אלא הכוונה שצריך לומר את הלחש שבע פעמים, וכן לענות אחריו שבע פעמים¹⁹¹.

בשעת ההטבה יזכור את החלום במחשבתו¹⁹², ויש מי שכתב שהחולם יגיד את חלום למיטיבים, והם יפתרוהו לטוב¹⁹³.

זמן ההטבה, יש מי שכתב שהוא בסוף היום, אחרי היציאה מבית הכנסת¹⁹⁴, ויש מי שכתב, שהוא בשחרית¹⁹⁵.

נחלקו הפוסקים אם מותר לעשות הטבת חלום בשבת, והנכון שיעשו ההטבה

במוצאי שבת¹⁹⁶. מעיקר הדבר, טוב שירגיל אדם עצמו שלא ישים לב לחלומות, כי רובם אין בהם ממש, אלא שאם נפשו עגומה עליו ודואג מהחלום, יעשה הטבת חלום¹⁹⁷.

מי שראה חלום, ולא יודע מה ראה, בין אם אינו יודע אם החלום טוב או רע, ובין אם נשכח ממנו החלום, יקום לפני הכהנים בעת נשיאת כפיהם ויאמר: "רבונו של עולם, אני שלך וחלומותי שלך, חלום חלמתי ואיני יודע מה הוא, בין שחלמתי אני לעצמי, ובין שחלמו לי חברי, ובין שחלמתי על אחרים¹⁹⁸, אם טובים הם חזקם ואמצם כחלומותיו של יוסף, ואם צריכים רפואה, רפאם כמי מרה על ידי משה רבנו, וכמרים מצרעתה, וכחזקיהו מחוליו, וכמי יריחו על ידי אלישע, וכשם שהפכת קללת בלעם הרשע לברכה, כן הפוך כל חלומותי עלי לטובה"¹⁹⁹. נוסח אחר הוא: "יהי רצון מלפניך ה' אלקי ואלקי אבותי, שיהו כל חלומותי שחלמתי בין בלילה הזה בין בשאר הלילות, בין שחלמתי אני, ובין

באנציקלופדיה תלמודית, כרך ח, ע' הטבת חלום, עמ' תשנד. וראה בעולת ראייה, ח"א עמ' שלט-שמב, פירוט נוסח ההטבה והפסוקים. וראה שם, שהגראי"ה קוק היה משתדל לקבץ עשרה תלמידי חכמים שיאמרו לו פסוקי ברכת כהנים. [192] מג"א סי' רכ סק"א. [193] מאירי ברכות שם. [194] דרישה שם. [195] מג"א שם סק"ב, בשם של"ה. [196] פתח הדביר חלק ב' סימן רכ; שד"ח מערכת יוהכ"פ סימן ג, ד"ה אחר החיפוש. [197] ערוה"ש או"ח רכ ד. [198] יש שמחליפים הסדר, ומקדימים החלום על אחרים — ראה מג"א סי' קל סק"ב; מחצית השקל שם; מ"ב שם סק"ד. [199] ירושלמי ברכות ה א.

חלומותיו בפני בניו. [188] ברכות נה ב, ושם פירוט הפסוקים; רא"ש ברכות פ"ט סי' ה; טושו"ע או"ח רכ א. הרי"ף והרמב"ם השמיטו דין זה. וכבר העירו ביד המלך, הל' תפילה, ובמהר"ץ חיות ברכות נה ב, שהרמב"ם השמיט מחיבורו ההלכתי את הדינים הנוגעים להטבת חלום, והרבנו של עולם בברכת כוהנים, ראה להלן חלק ו, בפרטי דינים, וכן השמיט את כל תיאורי החלומות ופתרונותיהם המוזכרים בתלמוד. [189] תוס' שם ד"ה שבע, פירוש א; מאירי שם. [190] ר"י בתוס' שם; מג"א סי' רכ סק"ב. [191] תוס' שם, בשם י"מ; טור או"ח סימן רכ, שכן נוהגים. וראה דרכי הסבר נוספים

יאמר תפילה זו בשעה שהשליח ציבור אומר שים שלום, ויסיים עם הש"ץ, כדי שיענו הקהל אמן²⁰⁶. ואם ראה שלא יוכל לסיים עם הש"ץ, יתחיל בשעה שהש"ץ אומר יברכה²⁰⁷.

נוהגים לומר תפילה זו אף ביום טוב שני; ומכל מקום לא יתחיל מ'רבון' אלא יתחיל מ'יהי רצון'²⁰⁸.

יש אומרים, שמותר לומר תפילת 'רבנו של עולם' להטבת החלום גם בשבת; ויש אומרים, שאין לאומרו בשבת, אלא אם חלם חלום רע באותו לילה²⁰⁹.

ברכת כוהנים יש לה כוח לתקן חלום רע כשמתפללים עליו באותה שעה²¹⁰, כי זו היא עת רצון²¹¹.

אף על פי שבשעת נשיאת כפים צריך להאזין לברכת כוהנים, ואין לומר פסוקים באותה שעה, התירו לומר תפילה על החלומות משום סכנה, שמא חלום מסוכן הוא שצריך לרפואה²¹². אכן יש מי שכתב, שלא לומר תפילה זו בשעת ברכת כוהנים, כי זה מפריע לכוונה²¹³. וכבר התפשט המנהג בארץ ישראל שלא לומר תפילת 'רבנו של עולם'²¹⁴.

שחלמו לי אחרים, אם טובים הם, יתקיימו עלי לששון ולשמחה לברכה ולחיים, ואם לדבר אחר, כשם שהפכת את מי המרה למתיקה, ומי יריחו על ידי אלישע למתיקה, ואת קללת בלעם בן בעור לברכה, כן תהפוך את כל החלומות הקשים, ומה שחלמו אחרים עלי, לטובה לברכה ולרפואה ולחיים ולשמחה ולששון ולשלום²⁰⁰, ומסיים יחד עם הכוהנים כשעונה הציבור אמן. והנכון לומר תפילה זו בשעה שמאריכים הכוהנים בניגון התיבות²⁰⁰. אם לא סיימו עדיין הכוהנים יאמר "אדיר במרום, שוכן בגבורה, אתה שלום ושמך שלום, יהי רצון מלפניך שתשים עלינו שלום"²⁰¹, ויש נוהגים לסיים "ותשמרני ותחנני ותרצני"²⁰², ויש נוהגים לומר 'אדיר במרום' בכל פעם בשעת אמירת הש"ץ שים שלום, בשעה שאומר וטוב בעיניך²⁰³.

ראוי לנהוג שלא לומר תפילה זו של רבנו של עולם בכל יום, אלא רק אם בא לו חלום בלילה שלפניו²⁰⁴, אבל במדינות שאין הכוהנים עולים לדוכן אלא בשלוש רגלים, נוהגים כל הקהל לומר תפילה זו בשעת הדוכן, אפילו אותם שלא חלמו²⁰⁵. והטעם, שאי אפשר שלא חלם פעם אחת בין רגל לרגל. ובמקום שאין עולים לדוכן,

[207] מ"ב שם סק"י. [208] ביאור"ל סי' קל ד"ה מאן. [209] ראה מג"א קכח סק"ע; מ"ב סי' קל סק"ד. [210] ב"י או"ח סי' קל. [211] תוס' סוטה לט ב ד"ה אם. [212] תוס' סוטה מ א ד"ה כל. [213] שו"ת מהרי"ל סי' קמח. [214] הגר"ש אויערבאך, בס' ועלהו לא יבול, עמ' צד. וראה שם הערת הגר"נ גולדברג, שדווקא בחו"ל שנהגו הכהנים לומר את ברכת כהנים, נוהגים לומר תפילת רבנו של עולם, מה

[200] שו"ת תרומת הדשן סי' כז; רמ"א או"ח קכח מה. [201] ברכות נה ב; טושו"ע או"ח קל. וראה במ"ב סי' קל סק"ה, שהגר"א היה נוהג לומר הרבש"ע גם בסוף פסוק ג', ולא היה"ר שנדפס בסידורים. [202] ט"ז או"ח סי' קל סק"א; מג"א שם סק"ב. [203] מ"ב סי' קל סק"ו. וראה עוד בערוה"ש או"ח קל ב-ג. [204] ט"ז ומג"א סי' קל סק"א. [205] מ"ב סי' קל סק"א. [206] ר"ן ברכות נה ב; רמ"א או"ח קל.

לא חייב להשלים²²⁴.

אמנם יש שכתבו, שתענית חלום היא דווקא למי שנפשו עגומה עליו ביותר, אבל אם אינו מצטער כל כך, עדיף שלא יתענה, ובוודאי שאסור לו להתענות בשבת²²⁵. ועוד יש מי שכתב, שנכון שלא להתענות כלל בשבת, ואף גם ביום חול אין להרגיל, כי תענית חלום נאמרה דווקא על אדם טהור, ושלא במילוי הכרס, וזולתם אין בהם ממש²²⁶.

מותר להתענות תענית חלום אפילו בשבת, אלא שצריך לחזור ולהתענות ביום ראשון, כדי שיתכפר לו מה שביטל עונג שבת; ואם תשש כוחו, ואינו יכול להתענות שני ימים רצופים, יתענה ביום אחר²²⁷. יש מי שהסביר את העניין בכך, שאמנם יש מצווה לבטל החלום בשבת, אבל יש קצת עבירה כשמתענה בשבת, ולכן צריך לישב תענית על תענית²²⁸. אם חל ביום ראשון ראש חודש, חנוכה, פורים או יום טוב, ואפילו יום טוב שני, ידחה התענית ליום אחר²²⁹; ואם חל ביום ראשון תענית חובה, כגון י"ז בתמוז – יש אומרים, שאין התענית עולה לו, וצריך להתענות יום אחר; ויש אומרים, שהיא

המקריא לפני הכוהנים לא יאמר תפילה רבונו של עולם' להטבת החלום, אף על פי שמובטח לו שיחזור למקומו²¹⁵.

תענית חלום – הרואה חלום רע, צריך להתענות למחר, שכן יפה תענית לחלום כאש לנעורת²¹⁶, וכל היושב בתענית, קורעים לו גזר דינו של שבעים שנה²¹⁷. יש אומרים, שהטעם לתענית חלום הוא משום ספק סכנת נפשות²¹⁸; ויש אומרים, שהטעם כדי שישוּב ויעזר במעשיו, ויחפש בהן, ויחזור בתשובה²¹⁹.

בתענית חלום מתפלל 'עננו' בכל תפילה, אף על פי שלא קיבלה מבעוד יום²²⁰. ובשבת אומר 'עננו' ב'אלקי נצור לשוני', קודם ל'יהיו לרצון', ובלא חתימה²²¹, וגם יבלה כל היום בתורה ובתפילה, ויתכפר לו²²². וכן מי שחלם חלום רע על חברו – יתענה עבורו, ואפילו בשבת²²³.

יש אומרים, שהמתענה תענית חלום חייב להשלים כל היום, ואפילו ביום ששי; יש אומרים, שבערב שבת לא ישלים תעניתו; ויש אומרים, שאפילו ביום חול

חסידים; שו"ת האלף לך שלמה, חאו"ח סי' קיח. [224] ראה שיטות הפוסקים בזה בשו"ת מהרי"ל סי' לג. [225] שו"ת הריב"ש סי' תקיג; של"ה דקל"ה ע"א; ילקוט יוסף, ח"ג סי' רכ ס"ב. וראה באיגרות הראיה, ח"א איג' עט, על הצורך הנפשי בתענית חלום. [226] ערוה"ש, או"ח רכ ח. [227] ברכות לא ב; רמב"ם תעניות א יב; טושו"ע או"ח רפח ד. [228] תוס' נזיר ב ב ד"ה ואמאי. וראה עוד שאילתות, שאילתא א; משך חכמה, במדבר ו יד. [229] רמ"א או"ח שם. ובעניין ר"ח ניסן – ראה מ"ב סי' רפח סק"י.

שאינן כן בארץ ישראל. [215] שו"ת מהרי"ל סי' קמח. [216] שבת יא א; תענית יב ב; בראשית רבה מד טו; תנחומא, בראשית ב. [217] ברכות לא ב, ולפי פירוש הר"ח הכוונה לתענית חלום. וראה במ"מ תעניות א יב, שכן גם דעת הרמב"ם. [218] שו"ת אור זרוע סי' תז; ברכי יוסף או"ח סי' רפח. [219] רמב"ם תעניות א יב. [220] רמב"ם שם. [221] בה"ג, הובא במ"מ שם, ובתוס' ברכות לא ב ד"ה כל; טושו"ע או"ח רפח ו, ובמ"ב שם סק"ב. [222] מ"ב סי' רפח סק"ז. [223] מג"א סי' רכ סק"ב, בשם ספר

מתענים בשבת²³⁶. יש מי שכתב, שבכל מקרה אין לצום תענית חלום בשבת, אלא שצריך לצום שני ימים בחול, אחד לתענית חלום, ואחד תשלומים לשבת²³⁷. ומכל מקום אין להתענות בשבת אלא אם כן התענית עונג לו, כגון שנפשו עגומה עליו, וכשיתענה ימצא נחת רוח²³⁸. אם הרהר ביום וחלם לו בלילה מעין הרהור, לא יתענה בשבת, כי הרהור גרם לו לחלום הרע, ולא שהראוהו כן מן השמים²³⁹.

המתענה תענית חלום ביום-טוב, שצריך להתענות תענית אחרת לכפר על מה שהתענה ביום-טוב — יש אומרים, שמתענה תענית זו ביום-טוב שני של גלויות²⁴⁰; ויש אומרים, שלא יתענה ביום-טוב שני, אלא ביום שאחריו²⁴¹.

המתענה תענית חלום ביום-טוב שני של גלויות — יש אומרים, שאינו צריך להתענות תענית אחרת לתעניתו²⁴²; ויש אומרים, שאף הוא צריך להתענות יום אחר²⁴³.

חלום רע בראש השנה מצריך תענית

עולה לו לחובתו²³⁰. אם התענה בשבת תענית חלום ועבר עליו יום-הכיפורים — יש אומרים, שמכל מקום צריך לשבת בתענית על תעניתו²³¹; ויש אומרים, שאינו צריך לשבת בתענית, שאם יום-הכיפורים מכפר על עשה ועל לא-תעשה, כל שכן שיכפר על זה²³².

יש אומרים, שאין להתענות תענית חלום בשבת אלא על חלום שראהו שלוש פעמים²³³; ויש אומרים שבזמן הזה אין להתענות תענית חלום בשבת כלל, שאין אנו בקיאים בפתרון חלומות לידע איזה טוב ואיזה רע. אך מכל מקום אומרים העולם, שנמצא בספרים קדמונים, שעל שלושה חלומות מתענים בשבת, ואלו הם: הרואה ספר תורה שנשרף (והיינו דווקא שנשרף אבל לא כשנפל, והוא-הדין לתפילין²³⁴), או יום הכיפורים בשעת נעילה²³⁵, או קורות ביתו או שיניו שנפלו, ויש אומרים הרואה יום הכיפורים אפילו שלא בשעת נעילה, ויש אומרים הרואה שקורא בתורה, ויש אומרים הרואה שנושא אשה, וכן החלומות שאמרו בפרק הרואה במסכת ברכות שהם רעים, גם עליהם

יד; מ"ב סי' רפח סקט"ו; כף החיים סי' לו אות נח; ילקוט יוסף, ח"ג סי' רכ ס"ב וס"ה. וראה באוצר הגאונים, לברכות ל א, בשם רב האי גאון, שכשיושב בתענית על חלום רע, ומשים על ליבו שנקרע גזר דינו, אין לך עונג גדול מזה. וראה עוד באוצר הגאונים לתענית, עמ' 18-23. [239] ט"ז או"ח רפח סק"ג. [240] ס' חסידים, סי' רכט; ב"י או"ח סי' תקסח, בשם שבלי הלקט; שו"ת תרומת הדשן, סי' רעה, בשם מנהגי ר"א מטירנא. וראה מג"א סי' רפח סק"ד; מקור חסד, על ס' חסידים, שם. [241] ב"י שם; רמ"א, או"ח רפח ד. [242] כנה"ג או"ח סוסי' רפח, בהג"ט. [243] מג"א שם; ברית

[230] מ"ב סי' רפח סק"ח. [231] ב"י או"ח סי' תקסח; שו"ע שם ה; מג"א סי' רפח סק"ג. [232] ט"ז או"ח סי' רפח סק"ג; שו"ת שבות יעקב ח"ב סי' ט. וראה ביאוריה"ל סי' תקסח ד"ה או. [233] טושו"ע או"ח רפח ה. [234] מ"ב סי' רפח סקט"ז. [235] ראה בס' ביצחק יקרא על או"ח סי' רפח ס"ה, שמר"ח אלול עד אחרי שמחת תורה הרואה יום הכיפורים בחלום אפילו בשעת נעילה, לא יתענה דמסתמא מחשבתו עליו. [236] שו"ע או"ח רפח ה. [237] של"ה, שבת, ח"ב עמ' פה. וראה בשער הציון סי' רפח סקט"ו. [238] שו"ת ריב"ש סי' תקיג; של"ה דקל"ה ע"א; מחזיק ברכה או"ח סי' רפח אות

בשני ימי ראש השנה²⁴⁴.

חתן ביום חופתו, אף שזהו יום טוב שלו, אם נפשו עגומה עליו, חייב להתענות²⁴⁵.

בערב יום כפור אסור לצום תענית חלום²⁴⁶. ויש מי שכתבו, שיתענה עד סעודה מפסקת²⁴⁷.

מתענים תענית חלום בחודש ניסן²⁴⁸, ואין צריך לישב תענית על תעניתו בחודש אייר²⁴⁹; ואם התענה תענית חלום בשבת שבתוך חודש ניסן, מותר להתענות למחרת תענית על תעניתו²⁵⁰.

המתענה תענית חלום בימי חג הסוכות, אין לו לברך ברכת לישב בסוכה על השינה והשהייה בסוכה²⁵⁰.

אם חלו שתי קדושות רצופות, כגון שבת ויום-טוב, סמוכים זה לזה, ואירע לאדם בשניהם תענית חלום, הסתפקו הפוסקים אם צריך להתענות תענית לתעניתו שני ימים, או די שיתענה יום אחד עבור שתי התעניות שהתענה בימי

הקדושה²⁵¹; וכן הסתפקו ביחס למי שהתענה בשבת תענית חלום, ובשבת שאחריה שוב התענה בגלל חלום אחר, אם צריך אחר כך להתענות שתי תעניות או די בתענית אחת²⁵²; וכן נחלקו ביחס למי שהתענה תענית חלום ביום-טוב שחל להיות בשבת, שיש באותו יום שתי קדושות²⁵³. יש מי שהכריע בכל הספקות הללו להתענות רק תענית אחת לתעניתו²⁵⁴.

יש מי שכתב, שהמתענה תענית חלום אין לו לאכול אפילו בסעודת מצווה²⁵⁵.

עוברות ומניקות אין להורות להן להתענות תענית חלום אלא יתנו פדיון נפשן לצדקה²⁵⁶.

מי שמונע להתענות תענית חלום מכשיל את הרבים²⁵⁷, ועושה שקר בנפשו, ומתחייב בו מכת מרדות²⁵⁸.

נידוי בחלום — מי שנידוהו בחלום, הרי זה נידוי, וצריך להתירו מנידויו²⁵⁹, ועד שלא יתירו נידויו, הרי הוא ככל

עולם להחיד"א, על ס' חסידים ס' רכט. [244] ראה שו"ת זרע אמת ח"ג ס' סג; עיקרי הד"ט או"ח ס' ל. [245] שו"ת פתח הדביר אות ה. [246] רמ"א או"ח תרד א. וראה עוד בעיקרי הד"ט או"ח ס' לא; ערוה"ש או"ח תרד י; שו"ת יביע אומר, ח"א חאו"ח ס' לו אות' ב-ג; שו"ת בית דוד, חאו"ח ס' יט; שו"ת לב חיים, ח"ב ס' קיט. [247] מג"א ס' תרד סק"א; שו"ע הרב או"ח תשד א. וביחס לחג השבועות, ראה מג"א ס' תרד סק"א; מנ"ח מ' שט סק"ב; עשה לך רב, ח"ז ס' כד. ובס' חינוך וחסדא, ח"א בהשמטות דל"ח ע"ב כתב כן גם ביחס לשבעת

ימי המשתה. ביחס לערב פסח — ראה חזון עובדיה, ח"ב עמ' קסז. [248] רמ"א או"ח תכט ב. [249] מ"ב שם סק"א. [250] יחודה דעת, ח"ה ס' מח. וראה עוד במ"ב ס' רפח סק"ט. [251] אגורה באהלך דף ו סע"ב. [252] שו"ת בית דוד חאו"ח ס' קיב. [253] שו"ת רב פעלים ח"א חאו"ח ס' כט. [254] שו"ת יביע אומר, ח"ח חיו"ד ס' לו אות' ב-ג. [255] ערוה"ש או"ח תקצו ו. [256] מ"ב ס' רפח סק"ז. [257] שו"ת חקרי לב חחו"מ ח"א ס' קטו. וראה בשד"ח מערכת דל"ת כלל מה. [258] שו"ת חיים ביד ס' צב. [259] נדרים ח א; שאילתות

מנודה לכל דבריו²⁶⁰. מספר טעמים נאמרו על כך – יש מי שכתב, לפי שאפשר שבשליחות המקום נתגדה²⁶¹; יש מי שכתב, לפי שהחלום הוא כעין נבואה, יש לו לדאוג מן הפורענות²⁶²; יש מי שכתב, שהחלומות הם ספק, וכאן הוא איסור, ולכן מחמירים מספק²⁶³; ויש מי שכתב, שסימן קללה בעלמא הוא, שהרחיקוהו מן השמים, וצריך קירוב²⁶⁴.

אם נידוהו בחלום בליל שבת, מתירים את נדרו בשבת, שאין לך צורך שבת גדול מזה²⁷². בית דין יכולים לכופף עליו התרת הנידוי²⁶⁵.

אין הבדל אם הוא עצמו חלם שנידוהו, או שאחרים חלמו עליו, ובשניהם צריך התרה²⁶⁶. החולם על נידויו של חברו הוא חמור יותר מאשר החולם על נידוי עצמו²⁶⁷.

נידוהו בחלום והתירוהו בחלום, צריך התרה, כי שמא ההיתר הוא מדברים בטלים²⁶⁸, ואף אם נידוהו בחלום בתנאי, כגון שנידוהו אם לא יתענה, ונתקיים

האנשים. [272] שו"ת הרדב"ז ח"ד סי' אלף קע"א (ק). בשם רב אחאי גאון; באה"ט או"ח סי' שמא סק"ב; שו"ת מים חיים (משאש), ח"א חאו"ח סי' קד (עמ' צח). [273] ב"י יו"ד סי' שלד, בשם מ"כ. והוא נוסח הגאונים – ראה אנציקלופדיה תלמודית, כרך ז, עמ' צ, הע' 109. [274] ר"ן נדרים ח ב; שו"ת הרא"ש כלל ח סי' יא; טור יו"ד סי' רי, בשם הרא"ש; שו"ע יו"ד רי ב, דעה א; מהר"ל, הובא בט"ז יו"ד סי' רי סק"ד. [275] שו"ת הרשב"א ח"א סי' תרסח, ובשם תשובת הגאונים; שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן סי' רסה; נמוקי נדרים ח ב, בשם הריטב"א; שו"ע יו"ד רי ב, בשם ז"א. וראה שו"ת תשב"ץ ח"ב סי' קכח; שו"ת שמש צדקה יו"ד סי' ה; שו"ת שיבת ציון סי' נב; תו"ש בראשית פל"ז אות פ. וראה ש"ך שם סק"ה, דהכי נהוג. ובנוסח

שאילתא כט; רמב"ם תלמוד תורה ז יב; טושו"ע יו"ד שלד לה. [260] ש"ך יו"ד סי' שלד סקנ"ד. [261] ר"ן נדרים שם. [262] תוס' שם. [263] שו"ת תשב"ץ ח"ב סי' קכח. [264] שו"ת הרא"ש כלל ח סי' יא. וראה עוד בשו"ת הרא"ש כלל ח סי' ה; העמק שאלה, שאילתא כט אות טו; שו"ת שיבת ציון סי' נב. [265] שו"ת חיים ביד סי' צב. [266] שאילתות שאילתא כט; בה"ג הל' נידוי; שו"ת רדב"ז ח"ד סי' אלף קע"א (ק). [267] שו"ת תשב"ץ ח"ב סי' קכט, אם כי לחילוק זה אין מקור בגמרא. וראה עוד בשו"ת הרדב"ז ח"ד סי' אלף קע"א; בעי חיי יו"ד סי' סח. [268] נדרים ח א; טושו"ע שם. [269] שו"ת תשב"ץ ח"ב סי' קכט. [270] נדרים שם; רמב"ם שם; טושו"ע שם. [271] גמ' שם; רמב"ם וטושו"ע שם. וראה שם פרטי דינים על עשרה

שנדר כן, חייב לקיים את הנדר ולכתוב ספר תורה²⁸⁴. מי שחלם שהיתה מגבית עבור ישיבה, ונתן במגבית זו סכום מסויים, פטור מליתן הסכום הזה, כי לא חלם שנדר לתת, וגם שחלם על לשעבר ולא לעתיד²⁸⁵.

בדיני ממונות — היה מצטער על מעות שהניח לו אביו, ולא אמר לו היכן הם, ואמרו לו בחלום, מעות שאתה מבקש כך וכך הם, ובמקום פלוני הם, ושל מעשר שני הם, ומצאן במקום פלוני שנאמר לו, ובמנין פלוני, זה היה מעשה ואמרו חכמים, דברי חלומות לא מעלים ולא מורידים, ואינם מעשר, ויכול להוציאם כשאר נכסיו²⁸⁶. והטעם, שאף על פי שניכרים דברי אמת בחלום, אומרים שלצער רצה החלום, או שצדק הדמיון בחלק מהדברים, אבל חלק מהחלום אינו אלא הבל²⁸⁷.

והוא-הדין כשאמרו לו בחלום, שהמעות הן של פלוני, ואפילו אם היה פיקדון ביד אביו, ואינו יודע היכן הניחו,

חמור יותר מנדר בהקיץ, ולכן צריך עשרה בני אדם להתירו²⁷⁶.

יש הסבורים, שאין הבעל יכול להפר את נדרה של אשתו בחלומה, וצריכה עשרה אנשים שיתירוה, כדין נידוי²⁷⁷, ויש מי שסבור שדין נדר אשה בחלום הוא כמו בהקיץ²⁷⁸.

הנודר ברכים בחלום, יש לו התרה²⁷⁹.

הנשבע לשקר בחלום, או חלם שחילל שבת — יש הסבורים, שלא חייב תשובת המשקל, אך יפשפש במעשיו²⁸⁰; ויש הסבורים, שיש לו לחשוש לחלום איסור, ועליו לעשות תשובה²⁸¹.

יש מי שכתב, שלא חששו הפוסקים לנדר בחלום אלא לנדר של מצווה, אבל לא לנדר של מידת חסידות ופרישות²⁸².

יש מי שכתב, שאם נדר או נשבע בחלום לקיים מצווה, חייב לקיימה²⁸³. מי שנדר בחלום לכתוב ספר תורה לשמו, בין שחלם הוא בעצמו, ובין שאחר חלם עליו

[282] שו"ת חת"ס חיו"ד סי' רכב. וראה בשו"ת באר משה ח"ג סי' קע; הליכות שלמה ח"ב עמ' שסה סק"ב. [283] שו"ת הרדב"ז ח"ד סי' אלף קע. וראה בפת"ש יו"ד סי' רי סק"ב וסק"ג; שו"ת באר משה ח"ג סי' קסט. [284] שו"ת חיים ביד סי' נב, ובספרו חפץ חיים סי' פח. [285] שו"ת דובב מישרים ח"ג סי' פה; שו"ת באר משה ח"ג סי' קעד. [286] סנהדרין ל א; רמב"ם מע"ש ו ו, וזכיה ומתנה י ז; טוש"ע חו"מ רנה ט. [287] שאילתות, שאילתא כט; מאירי סנהדרין שם; מ"מ זכיה ומתנה שם. וראה עוד בשו"ת תשב"ץ, ח"ב סי' קכח; שו"ת נובי"ת חיו"ד סי' ל; שו"ת לב חיים, ח"ג סי' יט; שו"ת אגודת איזוב

התרת נדרים בערב ר"ה אמנם מזכירים גם נדרים שבחלום. [276] דעת הגאונים, הובאו בשו"ת הרשב"א שם, וראה בט"ז שם. [277] ב"ח יו"ד סי' רי; ש"ך יו"ד סי' רי סק"ד; שו"ת בית יהודה חיו"ד סי' ח. [278] ט"ז יו"ד סי' רי סק"ד. [279] שו"ת הרשב"א ח"א סי' תרסח, וח"ג סי' שלא. וראה בתומים סי' עג; שו"ת פני מבין חיו"ד סי' שו; שו"ת באר משה ח"ג סי' קעה. [280] שו"ת חיים ביד סי' נב; שו"ת באר משה ח"ג סי' קעב. [281] שו"ת רב פעלים ח"ב חיו"ד סי' לב; שו"ת זקן אהרן סי' כא; שו"ת חקרי לב חח"מ סי' קיח. וראה במאמרו של הרב י. פחה, תחומין, ה, תשמ"ד, עמ' 402 ואילך.

תרופה, כי החולה עתיד למות, אם מסופק באותה תרופה, יש לחוש לדברי החלום בשב ואל תעשה, ואם ברור לו שלא יזיק לו, לא ישגיח בדברי החלום; ואם הוא מסופק, ורופא אחר איננו מסופק, לא ישגיח לדברי חלום חברו²⁹⁵.

הרואה בחלום שתפילין נפלו מידו, אם התענית אינה קשה עליו – יתענה; ואם היא קשה עליו, יפדה במעות לצדקה; ובשבת לא יתענה כלל, רק ינדב לצדקה²⁹⁶.

מי שחלם שספר ספירת העומר, לא יצא ידי חובתו, אפילו אם הספירה היתה נכונה, ויספור בברכה באותו לילה כשיתעורר משנתו²⁹⁷.

מי שחלם שהיה צמא, ובירך ברכת 'שהכל', אינו יוצא ידי חובתו בברכה שבחלום²⁹⁸.

אשה שבשנתה נדמה לה כאילו הרגישה שנפתח מקורה, והקיצה משנתה ובדקה עצמה ומצאה טהורה, והיא מסופקת שמא כל זה היה חלום גרידא, הרי היא טהורה²⁹⁹.

לח אות ה; יד מלאכי כללי הדינים סי' קסו. [294] שו"ת שבות יעקב ח"ב סי' קג; שד"ח מערכת דל"ת כלל מה. [295] שד"ח מערכת דל"ת כלל מה, בשם סי' יד נאמן. וראה בשו"ת באר משה ח"ג סי' קעג. [296] שו"ת באר משה, ח"ג סי' ט סק"ד. [297] שו"ת לב חיים, ח"ג סי' קכא; שו"ת ציץ אליעזר, ח"ב סי' כז. [298] שו"ת פרי השדה, ח"ב סי' קז. [299] שו"ת נובי"ת חיו"ד סי' קיח; שו"ת מהרי"א אסאד, חיו"ד סי' רכ; שו"ת הרי בשמים, מהדו"ת

הרי הן שלו²⁸⁸.

וכן אם אמרו לו בחלום, כך וכך מהם של הקדש, או כך וכך מהם של צדקה, הרי אלו שלו²⁸⁹.

יש שכתבו הטעם, שאין סומכים על החלום, כי אין מוציאים ממון מחזקתו מספק²⁹⁰, ואין לחלק בין אם מצטער או לא מצטער, ובכל מקרה אין לחוש לחלומות²⁹¹.

אפוטרופוס שמכר קרקע ולקח עבדים, ולא הניחיהו חכמים, וחלם להם, אני להרוס ואתה לבנות, ולא השגיחו בחלום, שדברי חלומות אינם מעלים ואינם מורידים²⁹².

בעניינים שונים – יש מי שכתב, שדברי חלומות אינם מעלים ואינם מורידים הוא דווקא לעניין מצוות, אבל אם חלם בעניין המת ובבזיונו, הולכים לפי החלום²⁹³, וזה דווקא בתוך שלושים יום למותו של הקרוב, אבל יותר מזה אין משגיחים על החלום²⁹⁴.

רופא שהיה מוכן להכין תרופה לחולה, ואמרו לו בחלום שלא יעשה לו אותה

המדברי, חיו"ד סי' כג; שו"ת שיבת ציון סי' נב; העמק שאלה, שאילתא כט. [288] שאילתות שם; רי"ף סנהדרין שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם. [289] שאילתות שם; רמ"א יו"ד רנט ו. [290] שו"ת תשב"ץ ח"ב סי' קכח. וראה מרדכי ב"ב פ"א סי' תרנח. [291] ראה ירושלמי מע"ש ד ו; העמק שאלה שם; תו"ש בראשית פל"ז אות פ; אנציקלופדיה תלמודית, כרך ז, עמ' פו. [292] גיטין נב א. וראה הוריות יג ב. [293] סי' חסידים סי' תשכ"ז. וראה בעיקרי הר"ט יו"ד סי'

איש שחלם ששימש עם אשתו כשהיא בלתי טהורה, ואחר כך בדקה עצמה ומצאה טהורה, אין לחוש כלל לחלום ההוא³⁰⁰.

המהרהר בלילה, וראה ששימש מיטתו בחלומו, ועמד ומצא בשרו חם, אף על פי שלא מצא שכבת זרע, הרי הוא טמא³⁰¹.

אין לקבל שום דבר מהמת בחלום, ואין לנדור לו שום דבר³⁰².

חֲנִיטָה

א. הגדרת המושג

חניטה היא פעולה הנעשית לשימור גופת הנפטר מפני רקבון וסרחון, על ידי מילוי חלקי הגופה בבשמים שונים. מקור השם העברי לפעולה זו הוא לשון בושם וריח טוב¹, והוא מלשון 'התאנה חנטה פגיה'². הקשר הזה נובע כנראה מריחות הבשמים המתלווים למעשה החניטה, המזכירים את ריח האילן בשעת הבשלת

פגי התאנה³.

בלעז נקרא החנוט בשם מומיה⁴. שם זה נגזר מן המילה הפרסית 'מום', שפירושה זפת או שעווה. שם זה ניתן לחנוטים המצריים על ידי היוונים. השם הלאטיני למלאכת החניטה הוא imbalsamare, אשר נגזר מן in balsamum, שפירושו לתוך בשמים⁵, וממנו נגזרו שמות לחניטה בשפות לועזיות שונות. Balsma הוא שמן אפרסמון, ובלשון התלמוד הוא נקרא גם פלייטון⁶. ואגב, המושג 'בושם' משותף להרבה לשונות עתיקות, כגון ערבית ולטינית, והוא מתייחס לצמח בושם, שהוא האפרסמון, ובגלל ריחו הונח המושג על כל דבר שריחו טוב.

ב. רקע היסטורי

מקורות היסטוריים – תיאורי החניטה המצרית נשתמרו בעיקר בכתביהם של ההיסטוריונים היווניים הרודוטוס (425-484 לפנה"ס)⁷, ודיודורוס (בסביבות

סי' קכה. [300] שו"ת ציץ אליעזר, ח"כ סי' לב אות א. [301] נידה מג א; רמב"ם אבות הטומאות ה ה. [302] צוואת רבי יהודה החסיד. וראה במילי דחסידותא אות יג, פרטים שונים בעניין קבלת דברים ממת בחלום.

[1] תרגום יונתן בראשית נ ב לחניטה הוא בסמא, מלשון בשמים. [2] שהש"ר ב יג. כן כתבו א"ע, רשב"ם, ודעת זקנים מבעלי התוספות, בראשית נ ב. וראה חזקוני בראשית שם, שיש מפרשים אותו שמן נעשה מדבר שלא הביא שלישי, והוא לשון 'התאנה חנטה פגיה', וכן שנו רבותינו (מגילה יג א) – אנפקינון, שמן זית שלא הביא שלישי. [3] וראה בפירושו של רש"י הירש, בראשית נ ב. [4] mummia. וכן הוא בדברי חלק מהפוסקים – ראה למשל משל"מ

מאכלות אסורות ח יח; שם אבל ג א; שם יד כא; שו"ת הרדב"ז ח"ג סי' תתקעט; גינת וורדים חיר"ד ח"א סי' ד. בעולם העתיק ובימי הביניים שימש מונח זה לחומר רפואי עשוי משאריות של חנוטים או ממוצרי זפת שונים – ראה E. Reichman, In: F. Rosner (ed): *Pioneers in Jewish Medical Ethics*, Janson Aronson, Northvale, 1997, pp. 27ff. תוצרי זפת מים המלח הובאו למצרים לצורך שימוש בתהליך החניטה – ראה רייכמן, שם עמ' 31-33. [5] אנציקלופדיה עברית, ע' חניטה, כרך יז, עמ' 703. [6] ראה שבת סב א, וברש"י שם. בעניין זיהוי האפרסמון + בלסם – ראה מאמרו של ז. עמר, תחומין, יז, תשנ"ז, עמ' 473. [7] ספר שני,